

УДК 72.025.4

к.т.н. Орленко М.І.,
корпорація «Укрреставрація», м. Київ

ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ РЕСТАВРАЦІЇ, ЇЇ ЗАДАЧІ ТА СТАН НА РІЗНИХ ПЕРІОДАХ

Проаналізовані наукові роботи вітчизняних і закордонних вчених, які досліджували історію пам'яток, археологію і описували реставраційні проблеми та шляхи їх вирішення. Показано роль реставрації в суспільстві. Детально проаналізовано відтворення П'ятницької церкви в Чернігові і Старого Мясця в Варшаві.

Ключові слова: передумови, реставраційна наука, історичні періоди.

Проблематика збереження історичної спадщини, первісного вигляду пам'яток архітектури була в центрі уваги вчених-дослідників, починаючи з давніх часів.

Якщо згрупувати існуючі джерела за аспектами, які в них розглядаються, можна побачити, що історичний аспект в них домінує, що помітно по кількості прізвищ світських і церковних дослідників починаючи з давніх часів – І.В. Александровський, Г.В. Алферова, І.А. Антонова, ігумен Анфім, М. Арнольд, Ю.С. Асєєв, Г.В. Барановський, С.А. Беляєв, Д. Бобровникова, Н.М. Богданова, М.Ф. Берлінський, Є.В. Веникєєв, В.В. Вечерський, В.С. Виноградов, В. Галайба, М.М. Говденко, І.Е. Грабар, І.П. Дорофієнко, Ф. Ернст, І.В. Жолтовський, М.М. Закревський, М.М. Захарченко, М.І. Золотарьов, В.М. Зубарь, В.Б. Іванов, Ю.В. Івашко, М. Істомін, Є. Крикун, Ф. Лашков, П. Лебединцев, Ф.В. Ліванов, Г.Н. Логвин, Н.В. Манкунін, Л.В. Марченко, С. Миславський, І.Р. Могитич, О.Г. Мокроусова, М.Ф. Мур'янов, архієпископ Никанор, Ю.А. Нельговський, Ю.В. Павленко, М.І. Петров, О.А. Пламеницька, О. Повстенко, Л. Похилевич, О.В. Сіткарьова, В. Січинський, Т.В. Скібіцька, С.Б. Сорочан, М. Сосногорова, В.І. Тимофієнко, протоієрей Ф.Титов, В.В. Хапаєв, В.О. Харламов, В.В. Чепелик, О.М. Чобітько, В.Г. Шавшин, А.А. Шахматов, К.В. Шероцький, Ф.Шміт, А.Л. Якобсон. Основна увага вчених, яких цікавив історичний і історико-архітектурний аспект пам'яток архітектури, була зосереджена на хронології будівництва, описах фундаторів та будівельних подій, архітектури, легенд і історичних випадків з історії пам'яток. Ці джерела, як правило, не розглядають безпосередньо пам'яткоохоронні і реставраційні аспекти і можуть залучатись як базові для розробки реставраційних технологій на конкретній пам'ятці. Таким самим

базовим підґрунтям є і іконографічні і архівні джерела, в тому числі старі документи, акти, креслення, світлини та малюнки.

Надзвичайно важливим підґрунтям і етапом, який передуює безпосередньо початку реставраційних робіт, є археологічні дослідження. Часто (особливо в випадку відтворення повністю або частково зруйнованої пам'ятки) саме археологічні дослідження стають єдиним об'єктивним науковим джерелом для проведення робіт. Серед відомих публікацій, які висвітлювали археологічні дослідження пам'яток, вже згадувались роботи, які проводили і публікували С.А. Балакін, С.В. Безсонов, Г.Д. Белов, А.Л. Бертє-Делагард, В.А. Богусевич, П.Н. Воронін, Г.І. Говденко, М.М. Говденко, С.Т. Голубєв, К.Е. Гриневич, А.Д. Ертель, Г.Ю. Івакін, М.П. Істомін, І. Каманін, "Киевская Старина", Н.Кондаков, О.П. Кошовий, М.В. Красовський, П.О. Лашкарьов, М.А. Максимович, В.Б. Петичинський, М.І. Петров, М.В. Покровський, В.П. Петропавловський, Д.В. Полєнов, А. Прахов, О.В. Сіткарьова, Я.І. Смірнов, Ф.Г. Солнцев, П.П. Толочко, В.А. Харламов, М.В. Холостенко, В.І. Щербіна, В.Є. Ясієвич.

Поряд з археологічними дослідженнями стоїть група досліджень, які стосуються інженерно-геологічних вишукувань, адже стійкість споруди визначається знанням про специфіку ґрунтів на ділянці будівництва, і саме після всебічного дослідження геології ділянки можна приймати рішення про тип фундаментів споруди. Питання дослідження геології ґрунтів висвітлювали А.Є. Антонюк, А.К. Бугров, С.С. В'ялов, Ю.К. Зарецький, Ф.С. Канаєв, А.А. Малеваний, Н.М. Нарбут, А.Я. Рубінштейн, В.П. Сипидін, О.В. Сіткарьова, І.Толстой.

Основою реставрації є усвідомлення значення пам'яток архітектури для існування цивілізованого суспільства. Проблему зв'язку між цивілізованістю суспільства і станом пам'яток піднімали Д.В. Айналов, А.Ю. Беккер, Н.Ф. Гуляницький, І.П. Дорофієнко, Ю.В. Ранінський, А.С. Щєнков. З цією ж проблемою пов'язана проблема охорони історико-культурної спадщини, яка висвітлена в публікаціях В.В. Вечерського, І.П. Дорофієнко, Є.М. Кузьміна, С. Кот, в "Кодексі етичних принципів охорони й реставрації пам'яток, ансамблів та визначних місць" [2], збірнику міжнародних документів "Охорона культурної спадщини", в статтях О.А. Платеницької та Л.В. Прибєги (вони також займалися висвітленням задачі, які стоять перед сучасними реставраторами, проблемами реставрації в житті суспільства і проблеми збереження автентичного вигляду пам'яток), В.П. Шевченко [3].

Законодавчим і нормативним підґрунтям для здійснення реставраційних заходів є не тільки міжнародні хартії та кодекси, а й насамперед державні будівельні норми та будівельна документація – "Державні будівельні норми України. Реставраційні, консерваційні та ремонтні роботи на пам'ятках

культурної спадщини”, “Допуски для виконання будівельних робіт”, “Інженерна підготовка виробництва” та багато інших.

Якщо говорити безпосередньо про блок досліджень і наукових публікацій саме з теми реставрації, то більше уваги приділялось описам реставраційних методик та технологій, трохи менше – детальним описам реставрації на конкретних пам’ятках [1]. Окрема група публікацій пов’язана з відтворенням зруйнованих об’єктів, в них висвітлюються питання доцільності відтворення, проектів відтворення і їх узгодження, методик відтворення тощо. Це публікації А.Є. Антонюка, М.М. Говденко, О.О. Граужиса, І.П. Дорофієнко, Є.І. Лопушинської, І.Р. Могитича, В.П. Шевченко.

Починаючи з прадавніх часів, людство цікавилось своїм минулим і майбутнім, намагаючись збагнути сьогодення і визначити своє місце в ньому. Подібне зацікавлення має логічне пояснення: підсвідомо кожна людина займається так званою віртуальною реставрацією, намагаючись відтворити в своїй уяві зруйновану Вавілонську башту, квітучі панорами древнього Херсонесу чи величну Десятинну церкву. Звідси і інтерес до пам’яток минулих епох і бажання побачити їх на власні очі.

Так само віртуальним є процес, під час якого людина уявляє собі, якими будуть споруди в майбутньому і як будуть виглядати наші міста через кілька століть. Зацікавленість реставрацією і відтворенням зруйнованих споруд – це не зацікавленість в певній специфічній галузі архітектури, а зацікавленість, непідвладна дії часу і яка лежить в основі самої людської сутності. Архітектура як вид мистецтва має соціально-комунікативну природу і може характеризуватися позасеміотичним як матеріальним, так і духовним характером. Художній образ, витвір архітектури і мистецтва піднімається від рівня сукупності ряду елементів до рівня вираження через зовнішню форму епохи, ідеології, культури суспільства на певному етапі його історичного розвитку, а мистецтво взагалі – це соціокультурний феномен з своїми власними іманентними принципами і законами розвитку.

Підхід до архітектури насамперед як до форми теоретичної свідомості суспільства, поява в сучасній філософії терміну “філософія архітектури” з трактуванням місця і диференціації архітектури, зведення проблем теорії архітектури до трактування стіни як певної маси в просторі, вираження ознак інтелектуального простору архітектури, опис за допомогою певних структурологічних концепцій стадій архітектурного проектування (проект та ідея виражені в перед-предметності архітектури, виготовлені креслення – в предметності архітектури, дослідження вже збудованого або відтвореного об’єкту і його описи – в пост-предметності архітектури) охарактеризували зміну ставлення суспільства до місця, ролі і задач архітектури на сучасному

етапі розвитку. На відміну від попередніх поколінь наші сучасники підійшли до усвідомлення того, що між архітектурою і зовнішніми чинниками існує безліч прямих і непрямих зв'язків, що не дозволяє зводити архітектуру лише до будівельно-конструктивних проблем.

Реставрація як специфічна галузь архітектури завжди відчувала на собі ці підходи чи не найсильніше, оскільки з одного боку завжди знаходилась під сильним впливом філософії минулого, тобто тих часів, коли зводилась кожна конкретна споруда, а з іншого – філософії сьогодення, тобто часу, коли проводиться реставрація пам'ятки, і філософії майбутнього, оскільки кожні реставраційні роботи повинні залишати можливість проведення реставрацій в майбутньому, так само як і подальшого дослідження пам'яток.

Архітектура взагалі і реставрація як її галузь зокрема завжди знаходились під сильним впливом і базису – тобто економічних чинників, і надбудови – тобто ідеології, релігії, політики, культури, світогляду суспільства. Безпосередній зв'язок між архітектурою і економікою простежується насамперед в співпаданні економічного піднесення держави і періоду розквіту архітектури, отже, архітектура є тим самим явищем в суспільстві, яке одразу реагує зміною масштабності, розмірів, декоративності споруд на економічний спад чи підйом, відіграючи тим самим роль своєрідного барометра суспільного розвитку.

Сьогодні світовою спільнотою визнаний цілий ряд міжнародних правових документів в галузі охорони та реставрації пам'яток, які є основою і обґрунтуванням проведення реставраційних і консерваційних робіт: Венеційська хартія 1964 року, кодекс Міжнародної ради з питань пам'яток і визначних місць, Паризька конвенція про захист всесвітньої і природної спадщини 1972 року, Гранадська конвенція про охорону архітектурної спадщини Європи 1985 року та ряд інших документів.

Міжнародна рада з питань пам'яток і визначних місць виробила кодекс етичних принципів охорони і реставрації пам'яток, ансамблів та визначних місць, який з 1993 року є складовим чинником підготовки фахівців пам'яткоохоронної галузі. Зокрема, в цьому кодексі підкреслюється, що охоронні і реставраційні заходи повинні відповідати найвищим досягненням сучасної пам'яткоохоронної та реставраційної науки і практики, тому повинні виконуватись лише висококваліфікованими фахівцями з спеціальною освітою. Дослідження об'єктів спадщини в культурному, технологічному і історичному аспектах, включаючи зміни значущості об'єктів у соціальному та фізичному контекстах, мають бути вичерпними. До втручання в матеріальну субстанцію пам'ятки, ансамблю або визначного місця мають бути задокументовані фізичні ознаки об'єкта, визначені стан і чинники руйнації. За результатами обстежень і

досліджень встановлюється цінність об'єкта спадщини і на цій основі визначаються основні принципи пам'яткоохоронних заходів, які передбачають не лише першочергові заходи, а й вироблення довгострокової програми охорони та реставрації пам'ятки.

Окреме місце в етичному кодексі пам'яткоохоронців і реставраторів займає визначення принципів і засад проведення довгострокової програми охорони та реставрації пам'ятки, пам'яткоохоронних заходів. Зокрема, це мінімальне втручання в матеріальну субстанцію пам'ятки, ансамблю або визначного місця, усвідомлення того факту, що пам'яткоохоронні заходи не повинні завдавати шкоди пам'ятці, ансамблю чи визначному місцю, призводити до руйнації, знищення чи спотворення їх як свідчень історії [2]. Новітні технічні методи і матеріали мають використовуватись тільки після належної апробації та застосовуватись відповідно до науково обґрунтованих рекомендацій фахівців. Пам'яткоохоронні заходи повинні залишати шанси для наступних пам'яткоохоронних дій, на скільки це можливо, і бути за певних умов вилученими, а також сумісними з наявною матеріальною субстанцією об'єкта та його довкіллям [2].

В Україні усвідомлення єдності реставрації і пам'яткоохоронної сфери розпочалося в післявоєнний період, коли протягом 1948-1951 років прийнято кілька постанов, які стосувалися охорони, реєстрації та реставрації пам'яток, а в 1946 році було створено трест "Будмонумент", сферою діяльності якого стало будівництво монументів та реставрація пам'яток архітектури і з якого бере свій початок українська реставраційна школа, об'єднана зараз в Українську спеціальну науково-реставраційну проектно-будівельно-виробничу корпорацію "Укрреставрація".

В кінці 1970-х років відновились співпраця з міжнародними організаціями в галузі реставрації та охорони пам'яток, тоді ж прийнято Закон "Про охорону та використання пам'яток історії та культури", у відповідності до якого передбачалася охорона історичного середовища на основі наукового обліку і комплексного дослідження історико-культурної спадщини. Реставрація в комплексі з пам'яткоохоронною сферою стає наукою, до процесу створення наукового підґрунтя реставрації залучаються відомі вчені — теоретики і історики архітектури.

Якщо проаналізувати досягнення вітчизняної реставраційної школи в період з 1946 по 1991 рік, до проголошення Україною незалежності, то ці досягнення можуть бути сформульовані таким чином.

По-перше, реставрація починає проводитись на наукових засадах як цілісний комплекс робіт, починаючи від візуального обстеження і фотофіксації до виконання консерваційних та реставраційних робіт на пам'ятці. Реставрація

пам'яток ведеться паралельно з складанням реєстру пам'яток і виробленням реставраційних нормативів і законів. Списки пам'яток стають правовими документами для використання та охорони об'єктів, на виділення коштів на консервацію та реставрацію і вироблення нормативних документів.

Методичною основою реставрації стає консервація, тобто перевага віддається автентичному стану пам'ятки, а втручання при реставрації в структуру пам'ятки зводиться до мінімуму. Як окреме поняття виділений термін “пам'ятка містобудування” (до 1976 року до переліку пам'яток архітектури входили і об'єкти містобудування).

Якщо раніше, на початку XX століття і в передвоєнні роки, мала місце реставрація лише поодиноких пам'яток, то починаючи з післявоєнних років реставрація поступово поширюється на всю територію України і набуває масового характеру, а також ставиться проблема пристосування пам'яток в нових умовах. Піднімається питання про створення історико-архітектурних опорних планів, регенерацію історичного середовища та охорону історичної забудови, створюється мережа музеїв народної архітектури та побуту “просто неба”, а деякі реставраційні ділянки займаються виключно народною архітектурою.

Нарешті, в реставраційній науці виникає системно-науковий підхід, зокрема, на відміну від того, як це робилося раніше, по кожній пам'ятці вказувалось її первісне призначення, сучасне використання і вплив цього використання на стан збереження споруди, наводилась коротка характеристика об'єкта, стан його збереженості, процент втрат, наявність витворів мистецтва, тощо.

Багато змін стосувалось як структури реставраційних організацій, так і їх спеціалізації. Два основних і головних досягнення в цій сфері можуть бути сформульовані таким чином:

1) реставрацією починають займатись спеціалізовані регіональні підрозділи під одним загальним керівництвом, з'являється спеціалізація кожного підрозділу, впроваджується механізація реставраційних процесів і на базі кожного підрозділу і ділянки створюються виробничі бази.

2) розширюється географія ремонтно-реставраційних робіт, виникають науково-дослідні реставраційні відділи, змінюється і розширюється структурний поділ і збільшується кількість кваліфікованих фахівців.

Підсумовуючи висновки, висловлені багатьма міжнародними експертами під час ознайомлення з рівнем української школи реставрації і тими реставраційними технологіями, які тут застосовуються, можна підкреслити наступне. Високо оцінюючи рівень української школи реставрації, всі експерти наголошували на спільності проблем, які стоять сьогодні перед фахівцями в

усьому світі, спільності вироблених реставраційних методик і необхідності тісної співпраці з метою вдосконалення технологічних процесів.

В прийнятому в 1993 році кодексі етичних принципів охорони і реставрації пам'яток, ансамблів та визначних місць зазначено, що охоронні і реставраційні заходи повинні відповідати найвищим досягненням сучасної пам'яткоохоронної та реставраційної науки і практики, тому повинні виконуватись лише високо кваліфікаційними фахівцями з спеціальною освітою [2]. Дослідження об'єктів спадщини в культурному, технологічному і історичному аспектах, включаючи зміни значущості об'єктів у соціальному та фізичному контекстах, мають бути вичерпними. До втручання в матеріальну субстанцію пам'ятки, ансамблю або визначного місця мають бути задокументовані фізичні ознаки об'єкта, визначені стан і чинники руйнації. За результатами обстежень і досліджень встановлюється цінність об'єкта спадщини і на цій основі визначаються основні принципи пам'яткоохоронних заходів, які передбачають не лише першочергові заходи, а й вироблення довгострокової програми охорони та реставрації пам'ятки. Одним з реставраційних заходів є метод анастилоза (гр.), який вперше був застосований Миколою Баланосом на початку XX ст. при реставрації будівель Афінського Акрополю.

Окреме місце в етичному кодексі пам'яткоохоронців і реставраторів займає визначення принципів і засад проведення пам'яткоохоронних заходів [2].

Зокрема, це мінімальне втручання в матеріальну субстанцію пам'ятки, ансамблю або визначного місця, усвідомлення того факту, що пам'яткоохоронні заходи не повинні завдавати шкоди пам'ятці, ансамблю чи визначному місцю, призводити до руйнації, знищення чи спотворення їх як свідчень історії. Новітні технічні методи і матеріал мають використовуватись тільки після належної апробації та застосовуватись відповідно до науково обґрунтованих рекомендацій фахівців. Пам'яткоохоронні заходи повинні залишати шанси для наступних пам'яткоохоронних дій, наскільки це можливо і бути за певних умов вилученими, а також сумісними з наявною матеріальною субстанцією об'єкта та його довкіллям [2].

Досягнення вітчизняною реставраційною школою високого рівня розвитку призвело до усвідомлення тих важливих науково-технічних задач, які постали перед реставраторами, і необхідності дотримання при реставрації пам'яток загально вироблених методик, які відповідають нормативам і правовим документам в галузі реставрації та охорони культурно-мистецької спадщини.

Лише в післявоєнний період виникло розуміння того, що реставраційні роботи за поставленими задачами і методикою виконання відрізняються від

рівня загальнобудівельних робіт, тоді як в XIX – на початку XX століття, і в передвоєнні часи до відновлення пам'яток часто залучались непрофесіонали або робітники, які не мали ані досвіду проведення таких робіт, ані достатнього для цього фахового рівня. Крім цього, з'явилась спеціалізація “фахівець-реставратор”: те, чого не було ще на початку XX століття, коли навіть видатні вчені, які закладали підвалини вітчизняної реставраційної школи (В.Леонтович, О. Гусєв та ін.) займалися реставрацією паралельно з будівництвом інших споруд.

Було проголошено, що консерваційно - реставраційними роботами на пам'ятках архітектури мають займатись як правило спеціалізовані науково-реставраційні виробничі організації. З метою організації проведення реставраційних робіт згідно діючої нормативно-технічної документації розробляються проект організації реставраційних робіт (ПОР) і проект виконання реставраційних робіт (ПВР), причому проект проведення реставраційних робіт включає календарний план, бюджетний план, технологічні схеми на основні види робіт, карти та коротку пояснювальну записку, причому в деяких випадках складних об'єктів ПВР включає ще деякі графічні і проектні матеріали і робочі креслення. Далі проводилась розробка технологічних схем проведення окремих видів робіт.

Окрема група досягнень в галузі сучасної реставрації стосувалася безпосереднього вироблення ґрунтовних реставраційних технологій на серйозній науковій основі. Зокрема, фахівці провели багато робіт з технології проведення робіт з підсилення основ та фундаментів пам'яток архітектури і вилучення водорозчинних солей з цокольної частини зовнішніх стін. Реставраційні технології розроблялись для кожного виду робіт на пам'ятках архітектури (від підсилення основ та фундаментів, ін'єктування тріщин в муруванні, консервації та реставрації поверхні цегляних мурувань і т.д. до реставрації монументального живопису).

Реставрація монументального живопису розпочалася на наукових засадах у 1948 році; в співпраці з відомими вченими академіком І. Грабарем, професорами Н. Каргером, Ю. Асєєвим, П. Коріним, Г. Логвином, В.Філатовим, за участі І. Дорофієнко склалися підвалини Київської школи реставрації монументального живопису. З'явилися такі напрямки діяльності, як реставрація монументального живопису, реставрація станкового живопису, реставрація предметів декоративно-прикладного мистецтва, пізніше започаткували реставрацію металевих виробів, металевих іконостасів Ближніх та Дальніх печер, причому для цієї роботи застосували нову методику реконструкції втрат і гальванічної позолоти (деціаноауераткалію).

Хоча на момент проголошення Україною незалежності реставрація вже сформувалась як наукова галузь з ґрунтовною теоретичною і практичною базою, проте зміни в політичному, економічному і культурному житті народу, поява пріоритету духовних цінностей не могли не викликати суттєвих змін і в поглядах керівництва держави і суспільства в цілому на мету і задачі реставрації. Здобуття Україною незалежності, становлення Києва як столиці нової європейської держави виявили необхідність становлення у населення державницького світогляду і шанобливого ставлення до своєї багатовікової історико-культурної спадщини.

З отриманням Києвом статусу столиці нової незалежної держави виникла необхідність переосмислення в нових історичних умовах історико-культурної спадщини “матері міст руських” і надання Києву не тільки статусу, а й вигляду столиці європейської держави. Поряд з тими напрямками реставрації, які мали місце до 1991 року, тобто реставрація окремих споруд і містобудівних комплексів, починає розвиватися напрямок відтворення зруйнованих в часи панування політики “войовничого атеїзму” пам’яток. У відповідності до вимог Конвенції про захист всесвітньої культурної та природної спадщини на початку 1990-х років в Києві створено Комітет, а згодом — Управління охорони пам’яток історії, культури та історичного середовища міста Києва. В грудні 1995 року вийшов Указ Президента України “Про заходи щодо відтворення видатних пам’яток історії та культури” та його розпорядження від 27 січня 1996 року “Про першочергові заходи щодо відбудови комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря та Успенського собору Києво-Печерської Лаври у м. Києві”, які стали першими найважливішими кроками держави па шляху відродження об’єктів національної культурної спадщини і викорінення згубних ідеологічних наслідків багатьох попередніх років бездуховності шляхом проведення послідовної політики відтворення втрачених визначних пам’яток і захисту історичного середовища.

В 2000 році прийнято новий Закон України “Про охорону культурної спадщини”, впроваджується Державна програма відтворення видатних пам’яток.

Сьогодні реставрація в Україні розвивається в трьох основних напрямках: класична реставрація на основі консервації, яка сформувалась ще за радянських часів, відтворення видатних споруд і реставрація з новим пристосуванням. Крім цього, має місце взаємовплив реставрації і нового проектування з використанням стилів минулого, так званими історичними ремінісценціями.

Якщо класична реставрація розвивалася ще до 1991 року, то практика відтворення зруйнованих споруд і нового пристосування старих будівель є новими напрямками розвитку української школи реставрації, хоча її основи

закладалися значно раніше: достатньо хоча б згадати відтворення на основі аналогів Василівської церкви в Овручі на початку XX століття, П'ятницької церкви в Чернігові після Другої світової війни, появу вже в 1945 році пропозицій П. Барановського та Д. Сухова по відтворенню зруйнованого під час Другої світової війни Успенського собору Києво-Печерської Лаври, а також зарубіжний (зокрема польський) досвід відтворення видатних споруд. Не випадково в літературі можна знайти вислів “подвиг П. Барановського”. Петро Дмитрович Барановський (1892-1984) сімдесят років свого життя присвятив відновленню і реставрації унікальних пам'яток архітектури давньоруської доби, на кшталт храму Василя Блаженного в Москві, будвель Свято - Андронікового монастиря і в Коломенському, він же зробив обміри Казанського собору на Червоній площі, згідно яких зруйнований храм відтворили в 1990-х роках. Саме П. Барановський звернувся до тодішнього голови Ради народних комісарів М. Хрущова з ініціативою порятунку зруйнованої П'ятницької церкви і отримав згоду і необхідне фінансування. Відбудовою в первісному вигляді П'ятницької церкви П. Барановський зайнявся одразу після звільнення міста від фашистів. Втім, ставлення до відновлення пам'ятки, яка лежала в руїнах, було не одноставним: зокрема, тодішній головний архітектор Чернігова П. Букловський вимагав взагалі знести руїни, аби не псували вигляд міста [4].

Основна проблема при відтворенні первісного вигляду П'ятницької церкви полягала в тому, що до наших часів храм дійшов у сильно перебудованому вигляді і до 1941 року практично не обстежувався, тому слід було провести серйозні передпроектні дослідження, а перед цим розібрати завали і законсервувати руїни. По руїнах і залишках слід було розробити проект первісного вигляду церкви з збереженням максимально можливої кількості давньоруських фрагментів і частин [4]. На світлинах зображено П'ятницьку церкву вже в стилістиці українського барокко, а більшість згадок про церкву відноситься до ХУІІ-ХІХ ст. (де послідовно простежується перетворення собору П'ятницького монастиря на П'ятницьку церкву). За спогадами П. Барановського, численні перебудови храму протягом різних періодів і наявність пізніших нашарувань призвели до розбіжностей і плутанини в його первісному датуванні.

За свідченнями П. Барановського, “сохранившиеся руины памятника, представлявшие как бы диагональный разрез его с северо-западного угла к юго-восточному... представляли собой сложнейший конгломерат кирпичных кладок различного времени и характера. В этой кирпичной мозаике по крайней мере пяти эпох, кроме кирпича, явно свойственного начальному периоду жизни памятника, хотя и несколько отличавшегося, но все же близкого этому же

періоду, в перестройках зустрічався ще і кирпич, характерний для XVII, XVIII і XIX вв. ” [4].

Вчений-реставратор одразу звернув увагу на те, що всі основні конструктивні елементи пам'ятки, включно з склепіннями (в т.ч. з ступінчастими склепіннями зі східного та північного боків) і барабаном бані були змуровані з давньоруської плінфи, так само як двохярусні нетрадиційні для споруд до монгольської доби арки бічних нав. В результаті обстежень були виявлені залишки дерев'яних зв'язків, голосники в парусах, залишки розібраних арок та старих прорізів. В результаті обстежень був виявлений розмір плінфи і хімічний склад розчину давньоруського мурування, а первісне мурування було очищене від пізнього тиньку, в результаті чого на східній стіні було розкрито стрільчасту арку, нішу, оброблену лиштвою і смугою поставлених на ребро цеглин. На північній стіні первісно знаходились профільовані пілястри, фасад прикрашав декоративний пояс з цеглин з імітацією спрощеного меандра, над арками первісних віконних прорізів були відкриті фрагменти цегляних лиштв давньоруської доби, а також декоративні ніші. До давньоруської доби відносились і декоративні пояси вівтарних апсид, звільнені від тиньку.

П. Барановським була здійснена наступна послідовність відтворення унікальної пам'ятки:

1 етап (1943-1945 роки) – розкопки і розбори завалів, натурні обстеження залишків храму і зруйнованих фрагментів, віднайдення в завалах давньоруських фрагментів і порівняння їх з аналогами давньоруської доби з метою встановлення і аргументації первісного вигляду пам'ятки;

2 етап (1944 рік) – тимчасове укріплення північно-східного аварійного пілону тимчасовим корсетом з дерев'яних брусів, тягнутих хомутами і одночасне видалення зі східного склепіння залишків надбудов XVII ст., в результаті чого навантаження на склепіння і аварійний пілон зменшилось на 53 т;

3 етап (1945 рік) – укріплення північно-східного аварійного пілону, частини стін і склепінь шляхом ін'єктування розчином і влаштування додаткових стисків, влаштування дерев'яних контрфорсів, прилеглих до північної стіни, полегшення навантажень на конструкції північного рамена хреста на 43 т шляхом розбирання надбудов, розкриття двох верхніх закомар на фасаді. Влаштування толевих покрівель по тесовій опалубці над всіма частинами храму, що збереглися. Розкриття залишків фрескових розписів в софіті аркбутану північної нави;

4 етап (1945-1963 роки) – розробка проекту реставрації і повне відтворення П'ятницької церкви.

В цей самий період в світі з'явилися і приклади відтворення не окремих унікальних об'єктів, а й цілих історичних кварталів, зруйнованих під час Другої світової війни. Під час Другої світової війни Старе М'ясто в Варшаві зазнало страшних руйнувань: був майже повністю зруйнований головний костіол Старого М'яста катедра Святого Яна, а від багатьох будинків лишилися хіба що підмурки. В 1946 році виникла потреба відбудови зруйнованих пам'яток в таких величезних масштабах, яких до того часу не знала жодна країна. Основна проблема полягала не тільки в технічному боці цієї справи, а й в обґрунтуванні такої масштабної відбудови перед всією світовою спільнотою, оскільки Афінівська хартія 1931 року заперечувала можливість відтворення в натуральних розмірах зруйнованих повністю пам'яток. Відновлення зруйнованого Старого М'яста в Варшаві тривало тринадцять років, з 1945 по 1957 рік, і на той час виглядало надзвичайно сміливою справою, оскільки суперечило загальноновизнаним у світі методичним нормам реставрації [3]. Відтворення Старого М'яста велося на ґрунтовних науково-методичних засадах з попереднім археологічним дослідженням кожного об'єкта. В цей період реставратори Старого М'яста висунули твердження, що "мова архітектурних форм не залежить від часу, коли їх виконано", і ідеї відродження свідомості нації мають домінувати над високими професійними доктринами [3].

Поява окремої галузі, близької до реставрації, але такої, яка по суті не може розглядатися як класична реставрація, відтворення зруйнованих пам'яток, – поставила проблему, яка і досі залишається дискусійною: чи можна вважати відтворені об'єкти частиною історико-культурної спадщини і надавати їм статус пам'яток архітектури, чи слід розглядати їх як "псевдоісторичні новобудови". Темою для дискусій також стало питання про те, чи завжди "попередній стан" об'єкта означає те ж саме, що і "первісний стан" об'єкта, адже загальновідомо, що часто в процесі експлуатації будівлі зазнавали одразу кількох стилістичних нашарувань. Чи можливо і доцільно відтворювати об'єкт станом не на той період, який передував безпосередньо руйнуванню, а, скажімо, на той час, коли об'єкт характеризувався найбільшою архітектурно-стилістичною єдністю.

Саме під час відтворення Старого М'яста в Варшаві вперше для визначення характеристики цих робіт застосовується термін "реституція". Реституція була охарактеризована як особливий вид реставраційних робіт, під час яких автентична субстанція, збережена в формі і в незначному обсязі, дає змогу на підставі іконографії та інших документів з достатньою мірою вірогідності відтворити об'єм і декор споруди.

Незважаючи на критичні зауваження опонентів з приводу реституції, вони не могли не визнати автентичного характеру відтвореної забудови.

Вершиною визнання результатів відтворення забудови Старого М'яста стало його включення до Списку Всесвітньої культурної спадщини. Відтворення середньовічного міста породило проблему регенерації історичного середовища і розгляд міста як комплексної пам'ятки. Слідом за Старим М'ястом в 1971-1981 роках відбудований Королівський замок у Варшаві, але ще раніше Польщею прокотилась ціла хвиля історичних реституцій [3].

Висновки

Підсумовуючи результати згаданих публікацій, варто зазначити наступне: був зібраний тривалий в часі розгалужений пласт різноманітної наукової інформації, який охоплював всі аспекти життєдіяльності пам'ятки архітектури – від літописних і літературних свідчень до конкретних реставраційних методик. Водночас таке широке розгалуження і розпорошеність інформації по величезній кількості джерел створила і певні проблеми, оскільки, як правило, дослідник глибоко вивчав якийсь окремий аспект, що стосувався пам'ятки. Отже, на основі доповнення існуючої джерельної бази необхідно створити цілісну картину, яка б представляла генезу реставрації на протязі її становлення.

По суті, приклад відбудови Старого М'яста став свідченням зміни ідеології пам'яткоохоронної сфери, а народи Європи почали ставитись до відтворення зруйнованих пам'яток як до відродження загальнолюдських цінностей. Згодом відтворення включили до пам'яткоохоронної сфери на рівні міжнародних нормативних актів, що було підтверджено в Рекомендації ЮНЕСКО про охорону на національному рівні культурної та природної спадщини (Париж, 1972). Наступним важливим аргументом на користь відтворення стали вимоги регенерації містобудівних ансамблів, що знайшло виявлення в Рекомендації ЮНЕСКО про збереження і сучасну роль історичних ансамблів (Варшава-Найробі, 1976). В більш пізній Дрезденській декларації 1982 року дано всебічну оцінку практиці відтворення зруйнованих під час Другої світової війни об'єктів і як виняток визнано можливим відновлення за наявності достатньої документації зруйнованих пам'яток в їх первісному вигляді. легітимності відтворення видатних об'єктів відіграло і деклароване Лозанською хартією з охорони та використання археологічної спадщини твердження про відповідність відтворення функціям експериментальних розвідок і популяризації.

Світовий досвід відтворення ретельно вивчався українськими реставраторами при відродженні втрачених святинь України. На доручення Президента України та Кабінету Міністрів України створено Проект Державної довгострокової програми відтворення визначних пам'яток історії та культури

України, а в 1998 році був затверджений “Перелік визначних пам’яток історії та культури, що потребують першочергового відтворення”. За підрахунками фахівців в Україні в XX столітті знищено близько десяти тисяч цінних архітектурних об’єктів.

Визначними пам’ятками історії та культури національного значення визнані об’єкти, які відповідали таким критеріям:

- справили визначальний вплив на розвиток культури, архітектури, містобудування, мистецтва України впродовж тривалого історичного періоду;
- були безпосередньо пов’язані з історичними подіями, ідеями, віруваннями, видатними особистостями, які справили визначальний вплив на перебіг національної історії, розвиток культури і мистецтва;
- репрезентували шедевр творчого генія, стали етапними творами зниклої цивілізації чи мистецького стилю.

В усі попередні часи реставрація була спрямована на розкриття первісного художнього образу пам’ятки на тому періоді, який було взято за основу. Саме це стало головним критерієм при відтворенні Михайлівського Золотоверхого собору Успенського собору Києво-Печерської лаври, Свято-Володимирського собору в Херсонесі, церкви Богородиці Пирогощої на Подолі, яке стало непересічною подією в житті українського суспільства.

Література

1. Алтухов А.С. Разработка проектов реставрации памятников архитектуры / А.С. Алтухов, В.И. Балдин // Методика реставрации памятников архитектуры: Пособие для архитекторов-реставраторов.– М.,1961. – С.85-100.
2. Кодекс етичних принципів охорони й реставрації пам’яток, ансамблів та визначних місць // Пам’ятки України, 1999. –№ 1. – С.98-100.
3. Пламеницька О. Ян Захватович. Слава і недоля майстра / Ольга Пламеницька // Пам’ятки України, 1999. –№ 1. – С.122-131.
4. МГО ВООПИиК: Петр Барановский: Труды, воспоминания современников [Электронный ресурс] // – Режим доступа <http://russist.ru/baranovsky/pb/>.

Аннотация:

В статье проанализированы научные работы отечественных и зарубежных ученых, которые изучали историю памятников, археологию и описывали реставрационные проблемы и пути их решения. Детально проанализировано воссоздание Пятницкой церкви в Чернигове и Старого Места в Варшаве.

Ключевые слова: _предпосылки, реставрационная наука, исторические периоды.

Annotation

In the article were described the scientific works of Ukrainian and foreign scientists, who studied the history of monuments, archeology and described the restoration problems and ways of their decision. Were analyzed in details the rebuilding of Pyatnitskaya church in Chernihiv and Old Town in Warszawa.

Key words: _premises, history, the restoration science, historical periods